

Взаємовідносини Чернігівського магістрату з гетьманським урядом та місцевою козацькою адміністрацією у другій половині XVII - першій половині XVIII ст.

Суперечності у відносинах між державними інституціями Гетьманщини і міськими урядами були зумовлені особливостями політичного і адміністративно-територіального устрою Української козацької держави. Формально магістрати як органи міського самоврядування були самодостатніми установами. Їхній статус був визначений конфірмаційними грамотами та універсалами. Але вища цивільна, судова і військова влада на Лівобережній Україні належала гетьманові й генеральній військовій старшині. На місцях вона здійснювалася через козацькі адміністративні органи - полкові й сотенні канцелярії, які повсякчас втручалися в діяльність магістратів. Це зумовило появу численних полковничих універсалів розпорядчого характеру, а також інтенсивне листування між обома урядами¹. Козацька старшина зазвичай поводитись зверхньо по відношенню до магістратів, порушуючи їхню самостійність та вимагаючи від них повного підпорядкування. Як слушно зазначив Д. Баталій, "экономические выгоды от такого вмешательства их соблазняли более всего"².

Вже на початку Української національної революції Чернігів отримав статус полкового міста. 8 листопада 1649 р. гетьман Б. Хмельницький надав Чернігову конфірмаційний універсал, а також затвердив на посаді вїта І. Скіндера. В універсалі, до речі, було зазначено, що "полковник и сотник, и вси козаки мають шановити (вїта) яко намисника нашего, и ни в чом перешкоди не чинити"³. Незважаючи на це, Чернігівському магістрату протягом другої половини XVII - XVIII ст. довелося вести постійну боротьбу з полковою управою проти втручання козацької старшини у господарську, фінансову й судову діяльність міського уряду. Всілякі непорозуміння з полковою управою або козацькою старшиною міський уряд намагався владнати за посередництвом гетьмана. На його ім'я, як і до Генеральної військової канцелярії міські урядовці надсилали численні скарги, рапорти, різного роду клопотання. Саме наступ козацько-старшинської влади на повноваження магістрату зумовив появу оборонних гетьманських універсалів.

Перший з них магістрат отримав 16 листопада 1657 р. від гетьмана І. Виговського, який заборонив полковнику та козацькій старшині втручатися у діяльність магістратського суду "и порядки меские", аби "не втручали людей под юрисдикциею мескою будучих и на футорах мешкаючих до работизн и датков не потягали, до аренды меской жадного приступу не мели, а ни горилок шынквали, окром що захочут гуртом продати, то не мает быти зборонно"⁴. Наказано було також повернути магістрату Грицьківський млин, який "безправне ест взятый

и од места одлучоний". Універсал гетьмана Ю. Хмельницького, виданий 7 серпня 1660 р., зобов'язав полковника та козацьку старшину "жодных кривд и вымыслов, то есть напитков, чобот, и яких колвек достатков не вымышлял..., от месчан ничего не вытягал"⁵. У 1662 р. наказний гетьман Я. Сомко отримав скаргу від Чернігівського магістрату, в якій зазначалося, що козаки на ринках горілкою "межи крамом" шинкують, чим завдають купецтву збитків й можуть спричинити у місті пожежу⁶. 6 червня того ж таки року Я. Сомко надав універсал, який застеріг, щоб "от сего часу тых шинков горилчаных в рынку поперестали и от сего часу не важилис шинковати". У разі порушення цієї настанови було встановлено штраф "до скарбу войскового" у розмірі 1000 талярів.

7 липня 1663 р. гетьман І. Брюховецький надав Чернігівському магістрату конфірмаційний та оборонний універсали⁷. Останнім він зобов'язав чернігівського полковника повернути магістрату озеро Пчельськ, "здавна до места належачое, яко их власное привернувши"⁸. Заборонялося втручатися у міське господарство. 5 серпня того ж таки року І. Брюховецький затвердив за магістратом Погорілий млин і заборонив полковнику та козацькій старшині чинити перешкоди щодо "держання того млина, од нас на расходи ратушние наданого"⁹.

4 січня 1669 р. гетьман Д. Многогрішний видав наказ, яким зобов'язав чернігівського наказного полковника Гаврила Васильовича забезпечити право Чернігівського магістрату "на послушенство" любецьких міщан¹⁰. Міщанська громада була звільнена від забезпечення возами та продовольством переїжджаючих через місто військовослужбовців", а полковому уряду заборонялося втручатися у діяльність магістрату. Гетьмани І. Самойлович та І. Мазепа також надали Чернігівському магістрату конфірмаційні універсали, датовані відповідно 13 липня 1672 та 31 вересня 1687 рр.¹²

Нехтування правами Чернігівського магістрату з боку полкової канцелярії спонукало міщан звертатися безпосередньо до царського уряду. Взимку 1690 р. війт С. Отрохов разом з урядовцями магістрату прибули до Москви і подали до Малоросійського приказу чолобитну, яка засвідчила наявність досить гострих соціально-станових суперечностей у повсякденному житті Чернігова. Текст чолобитної невдовзі майже повністю був включений до конфірмаційної грамоти царів Івана і Петра Олексійовичів¹³. Насамперед міщани скаржилися на зловживання й утиски, яких припускалася козацька старшина. Так, козацькі підсусідки, які мешкали у магістратських селах Петрушині та Хмельниці, не сплачували податків до міської скарбниці. Чернігівські полковники змушували ремісників працювати на них безкоштовно. Козаки займалися винокурінням, порушуючи монопольні права міщан, відкривали у місті крамниці. Магістрат не погоджувався з тим, що мав забезпечувати возами, помешканням та продовольством усіх представників козацької влади, які тимчасово перебували у місті. Як зазначалося в чолобитній, козацька старшина разом з полковником

вимагала підвод і для своїх власних потреб. Насамкінець міщани скаржилися, що “нас же, мещан, принуждает Черниговский полковник и казаки к своему суду мимо ратушной их розправы и чрез магдебургские права их, мещан, емлют и сажают в тюрьму”¹⁴.

Скарги чернігівських міщан були враховані у царській конфірмації, наданій 26 березня 1690 р., але невдовзі війт Й. Євлевич мусив звертатися до гетьмана І. Мазепи з приводу зловживань з боку покійного полковника Я. Лизогуба: “давние их меские права zostали порушены, и все цеховые люде, якие належали до ратуши, отвернены от меского послушенства, а привернуты в послушенство ему, небожичу (Я. Лизогубу - Г.Д.), так же ваговое и померное отдалено от ратуши”¹⁵. 12 жовтня 1698 р. І. Мазепа видав універсал, яким засудив дії чернігівського полковника та задовольнив клопотання магістрату.

Під час перебування у місті влітку 1706 р. Петра І разом з почтом магістрат витратив на їх утримання 8000 золотих, про що своєчасно повідомив гетьмана. Козацька старшина ухилилася від виплати компенсації, відтак І. Мазепа 17 листопада 1706 р. звернувся до чернігівського полковника, “духовным и свецким державцем в полку Черниговском маетности имеющим”, з проханням зібрати гроші для відшкодування витрат магістрату, а чернігівському полковнику було наказано взяти цю справу під особистий контроль¹⁶.

Уряд гетьмана І. Скоропадського також вживав заходів, що мали на меті припинити втручання полкової старшини у діяльність магістрату, а також поліпшити його фінансове становище. Загалом І. Скоропадський надав магістрату 14 універсалів, причому майже всі вони мали оборонний характер, що було зумовлено як загостренням внутрішньополітичної ситуації внаслідок невдалого повстання І. Мазепи, так і згубними наслідками пожежі 1718 р. Натоді загострилася проблема стації, відведення возів, що негативно відбилося на фінансовому становищі магістрату й призвело до ще більших непорозумінь з козацьким урядом. Варто згадати і той факт, що протягом 1681 - 1698 рр. І. Скоропадський обіймав уряд чернігівського полкового писаря і, звісно, був добре знайомий з проблемами міста.

У 1709 р. магістрат отримав 3 гетьманські універсали. Згідно конфірмації від 28 січня до магістратських володінь долучалося село Суличівка¹⁷. Враховуючи те, що магістрат витрачав кошти на “принимание разных особ великоросских и малороссийских чрез город Чернигов переезжающих”, окремим універсалом, виданим того ж таки дня, гетьман звільнив війта разом з бурмистрами відсилати “дорочной показанной повинности”¹⁸. 7 лютого 1709 р. гетьман видав ще одну конфірмацію і категорично заборонив чернігівському полковникові втручатися у магістратське судочинство, притягувати міщан до полкового суду, записувати магістратських посполитих до козацьких реєстрів¹⁹. Два універсали, надані 13 та 14 січня 1710 р., забороняли полковому уряду втручатися у збирання податків до міської скарбниці

²⁰. Вкотре наголошувалось на тому, що у зв'язку із забезпеченням продовольством "переезжающих посильщиков..., меский скарб запустел"

²¹.

Універсал гетьмана І. Скоропадського від 5 травня 1719 р. зобов'язував чернігівського полковника врегулювати постачання возів, "полкового своего города мешчанам для помощи в подводах учинил порядок, иж бы з шести сотен, там в уезде Черниговском будучих, певно число коней переменною вистатчано туда до Чернигова" ²². З огляду на пожежу, що сталася в місті у 1718 р., гетьман наказав полковнику допомогти магістрату у будівництві нової "ратуши", а також заборонив зводити на магістратській землі козацькі крамниці ²³.

Упродовж XVIII ст. магістрат неодноразово скаржився на протекціоністську політику представників козацького уряду. Під старшинською протекцією міщани й магістратські посполиті займалися торгівлею, промислами, ремеслами, не сплачуючи жодних податків до міської скарбниці. Численні скарги магістрату з цього приводу викликали появу 1719 р. відповідного універсалу І. Скоропадського.

Навесні 1721 р. вїйт Ф. Лопата прибув до Глухова і подав гетьману нову скаргу. І. Скоропадський поставився досить серйозно до цього клопотання магістрату й видав одразу 4 універсали (усі вони датовані 29 березня) ²⁴. По-перше, вїйт скаржився на полковника, який зігнував вказівку щодо забезпечення перевезення деревини "на строение Ратуши тамошней"; по-друге, на скрутне фінансове становище магістрату; по-третє, на протекціоністську політику козацької старшини й духівництва; по-четверте, на зведення козаками "комор между коморами мескими не на купленной, леч на самовольне занятой земле". Отже, щоб запобігти зубожінню міста, гетьман І. Скоропадський наказав "для вспоможения" у магістратському селі Петрушині з козаків та посполитих, "горелкою своею шинкуючих, покуховную повинность отберати, в яком отбираню абы нехто з старшини полку Черниговского, а особливо шафари тим покуховним збором заведующие, Пану войтове Черниговскому з Майстратом жадной не чинили перешкоди и трудности" ²⁵. Заборонялося брати під протекцію магістратських підданих і будувати крамниці на магістратській землі. Це стосувалося насамперед полкового судді В. Томари, наказного полковника І. Силича та городского отамана М. Дмитровича.

Заслуговує на увагу думка П. Клименка про те, що політика гетьманського уряду по відношенню до міських магістратів загалом була досить прихильною і послідовною - принаймні до початку 20-х рр. XVIII ст. включно ²⁶. Після створення Малоросійської колегії становище міщанства значно погіршилося внаслідок подальшого порушення прав магістратів, обмеження їхніх повноважень тощо.

1731 р. вїйт Й. Титович звернувся до Д. Апостола з проханням врегулювати питання про призначення "зборщиків" державних податків.

До їх компетенції належало збирання „покуховного” та „показанщини”, що мали надходити до Генеральної скарбової канцелярії. Магістрат

зазначив, що полкова управа вимагала від нього призначити з-поміж міщан “зборщиків” не лише до полкової, а й до Слабинської, Вибельської, Ройської та Білоуської сотень: “по вся годы з мещан Черниговских определяются в Слабинскую, Вибелскую, Роискую, Белоускую и Полковую сотни по два человека в зборщики, да сверх того два ж человека к магазину, и един то з Чернигова, то з Березной в щетки, от чего мещане Черниговские не малую имеют нужду”²⁷. З цього приводу Д. Апостол відправив до полковника листа, в якому було наказано “в тие зборщики и щетки не с одного города Чернигова, но так и вышепоказанных сотен, яко и с прочих местечок обывателей выбирать поочередно: чтоб одним обывателям Черниговским пред другими того полку посполитыми не было обыдно”. Наступного 1732 р. Й. Титович звернувся до гетьмана з проханням видати конфірмаційний універсал, а також заборонити полковнику та козацькій старшині магістратських підданих “от общенародных повинностей увольнять” й претендувати на магістратські землі та риболовлі²⁸. У відповідь на це клопотання Д. Апостол 22 червня 1732 р. надав Чернігівському магістрату оборонний універсал. Вже після смерті Д. Апостола, 11 грудня 1734 р. Генеральна військова канцелярія надала Чернігівському магістрату ще один конфірмаційний універсал²⁹.

У 1741 р. вїт Й. Титович вкотре подав скаргу на місцевих козацьких урядовців. Він зазначив, що “многие грунты з жалованных на оную ратушу Черниговскую, старшину магистратовую сел и других угодий в разные владения неведомо почему поотходили, також полковник нынешний всяких ремесленных людей к работе в дом свой привлекает и за работу ничего им не платит”. Йшлося також про те, що полковник брав під свою протекцію міщан, звільняючи їх у такий спосіб від сплати міських податків, записував магістратських підданих у козацькі реєстри, притягував міщан і купців до полкового суду, дозволяв приїжджим “товары их врознь продавать”³⁰. Наступник Й. Титовича К. Каневський також скаржився на протиправні дії Чернігівської полкової управи. В останній конфірмації, яку місто отримало 19 березня 1746 р., було зазначено, що Чернігівський магістрат “отныне состоит в особливом ведомстве” Генеральної військової канцелярії³¹.

За гетьманування К. Розумовського Чернігівський магістрат отримав чимало ордерів, промеморій тощо, однак жодної конфірмації або оборонного універсалу надано не було. Документи другої половини XVIII ст. досить детально розкривають стосунки Чернігівського магістрату та Чернігівської полкової канцелярії, які загострилися після руйнівної пожежі 1750 р. Напруження у стосунках між Чернігівським магістратом і Чернігівською полковою канцелярією досягло апогею.

Отже, міський уряд протягом другої половини XVII - першої половини XVIII ст. отримав цілу низку гетьманських оборонних

універсалів, які свідчили про досить напружені стосунки з Чернігівською полковою управою. Внутрішня суперечливість паралельного функціонування та взаємодії органів міщанської і козацької влади у місті породжувала перманентні конфлікти. На жаль, відносини між представниками обох урядів склалися таким чином, що магістрату доводилося постійно захищати і відстоювати свої права, оскільки полкова канцелярія повсякчас порушувала чинність приписів маґдебурзького права. Оскільки власне міщани мали монополію на заняття ремеслом, промислами й торгівлею у межах міста, порушення їхніх прав представниками козацької старшини, а також рядовими козаками, зумовило появу численних скарг урядовців магістрату до Генеральної військової канцелярії та безпосередньо до гетьманів. У місті дуже гостро стояли проблеми стації та забезпечення підводами переїжджих, що мали вирішуватися обопільно представниками козацької та міської влади, але найчастіше цей тягар лягав на плечі останньої. Напруженість у взаєминах була також обумовлена протекціоністською політикою козацького уряду та протиправним заволодінням магістратською земельною власністю.

1. Швидько Г. Органи міського самоуправління Гетьманщини та особливості документації їх канцелярій // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - Запоріжжя, 1999. - Вип. 7. - С. 22.
2. Багалеї Д. Судьба магистратского самоуправления в малороссийских городах XVII - XVIII вв. // Сборник статей на честь Матвея Кузьмича Любавского. - Петроград, 1917. - С. 630.
3. Чернигову 1300 лет: Сборник документов и материалов. - К., 1990. - С. 37.
4. Рукописи Черниговской городской думы // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV-го Археологического съезда в Чернигове. - Чернигов, 1908. - С. 65.
5. Там само. - С. 66.
6. Рукописи Черниговской городской думы... - С. 68; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 - 1687) / Упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. - К.; Львів, 2004. - С. 206.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦЦІАК України). - Ф. 237. - Оп.1. - Спр.30. - Арк. 1; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі - ІР НБУВ). - Ф.1. - Спр.54497. - Арк. 89 зв. - 90 зв.; Універсали українських гетьманів... - С. 287-289.
8. ЦЦІАК України. - Ф.237. - Оп.1. - Спр.30. - Арк.1; Ф.УІІІ. - Спр.2320- 2333. - Арк.33; Універсали українських гетьманів... - С. 288.
9. ІР НБУВ. - Ф.УІІІ. - Спр.2328. - Арк.33 зв.-34; Універсали українських гетьманів... - С. 297-298.
10. ІР НБУВ. - Ф.І. - Спр.54484-54662. - Арк.92 зв.; Універсали українських гетьманів... - С. 487-488.
11. ІР НБУВ. - Ф.І. - Спр.54484-54662. - Арк.91зв. - 92; Універсали українських гетьманів... - С. 488.
12. ІР НБУВ. - Ф.І. - Спр.54484-54662. - Арк. 93-94зв.; Спр.2320-2333. - Арк. 35 зв. - 36 зв.; Спр.2270-2319. - Арк.220; Універсали українських гетьманів... - С. 644-645.